

ВІДНАЙДЕННЯ МОЩЕЙ СВЯТОГО КЛИМЕНТА РИМСЬКОГО ЗА ЛІТЕРАТУРНИМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ КИРИЛО-МЕТОДІВСЬКОЇ ДОБИ

Розглянено літературні та історико-археологічні джерела, пов'язані з віднайденням мощей св. Климента Римського в Корсуні. Опрацьовано такі літературні джерела: «Корсунську легенду»; «Слов'янське житіє св. Кирила-Константина»; «Лист Анастасія Бібліотекаря до Гаудеріха, єпископа Веллетрійського»; «Італійську легенду про віднайдення мощей св. Климента». Проаналізовано достовірність наведених у джерелах фактів, авторство текстів, зв'язки між ними. З історичних свідчень розглянено: «De situ Terrae Sanctae» Теодосія Африканського, «Liber miraculorum in gloria martyrum» Григорія Турського та записи місіонера Вільгельма де Рубрука. Археологічні свідчення про віднайдення мощей подано на основі досліджень О. Бертьє-Делагарда, Н. Кондакова, Д. Айналова, Г. Белова. Засвідчено унікальність факту віднайдення мощей св. Климента для Христової Церкви в Україні.

Історію християнства перших століть неможливо зрозуміти в повноті без особи св. Климента Римського. Багато сторінок його життя залишаються невідомими для нас, однак можемо з певністю сказати, що він мусив бути унікальною особистістю. Адже пам'ять про нього досі жива в багатьох церковних спільнотах: існує багато літературних писань про св. Климента, які збереглись переважно у формі легенд, і водночас його культ присутній у літургійній практиці та народній побожності.

Серед біографічних відомостей про св. Климента, яким сучасні патрологи схильні довіряти, – свідчення Іринея Ліонського. Згідно з ними св. Климент був третім наступником на Римському престолі після св. Петра¹. Інші біографічні відомості про св. Климента, зафіксовані в пізніших

¹ Див.: Іринея Ліонський. *Проти ересей* III, 3, 3.

літературних джерелах, є дискусійними². До таких належить також *Passio Sancti Clementis* (IV ст.). У цьому творі згадано поміж іншим, що св. Климента було заслано до Херсонеса, однієї із знаних грецьких колоній, і там за проповідування християнства він загинув мученицькою смертю. І хоч серед учених цю інформацію вважають більше легендарною, ніж історичною³, традиція Церкви приймає її як достовірну. Про це виразно свідчать і слова, якими папа Іван Павло II привітав українських християн під час своєї апостольської подорожі до України 2001 року:

Історія зберегла імена двох римських архиєреїв, які в далекому минулому прибули аж до цих місць: святого Климента Першого, наприкінці першого сторіччя, та святого Мартина Першого, у половині сьомого сторіччя. Обоє було заслано в Крим, де вони й померли як мученики.⁴

Як бачимо, слова слуги Божого Івана Павла II віддзеркалюють передусім віру Божого люду в мученицьку смерть третього після св. Петра наступника на Римському престолі саме в Херсонесі. У світлі цієї віри можемо зрозуміти також св. Кирила Солунського, який узимку 861 року, їдучи до хозарів, вирішив зупинитися в Херсонесі, щоб віднайти мощі славного Римського єпископа, – і згодом ці мощі стали символом примирення між Східною і Західною Церквами. Від того часу слов'янська місія Солунських братів Кирила і Методія до хозарів нерозривно пов'язується з подією віднайдення мощей св. Климента Римського в Корсуні.

Аналізуючи наявні історичні матеріали, можемо з певністю ствердити, що хоч віднайдення мощей св. Климента не було основною метою місії⁵, воно безумовно надало їй зовсім іншого виміру. Факт віднайдення мощей став центральним у розвитку культу св. Климента, поєднуючи ім'я цього святого з іменами слов'янських першовчителів і початком слов'янської писемності⁶.

² Огляд досліджень про особу св. Климента Римського можна знайти в статті: N. Spaccapelo. *Discepolo di Pietro e Paolo: Sull'identità di Clemente Romano // Pietro e Paolo e il loro rapporto con Roma nelle testimonianze antiche: Atti del XXIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, organizzato dall'Istituto Patristico Augustinianum a Roma, 4-6 maggio 2000*. Roma 2001, с. 166-179.

³ Див.: J. Quasten. *Patrologia. I primi due secoli (II-III)*, т. 1: *Fino al Concilio di Nicea* / перекл. італ. мовою N. Beghin. ²Marietti 2002, с. 46-47.

⁴ Візит Івана Павла II в Україну. Промови: Привітання в аеропорту «Бориспіль», субота, 23 червня 2001 // *Бюлетень АРІ* (2001/6, 30 черв.) 20.

⁵ Проте деякі дослідники дотримуються протилежного погляду і вважають, що саме віднайдення мощей св. Климента було основною ціллю хозарської місії св. Кирила. Пор.: В. А. Чудинов. *Загадки старославянської письменності. Що створили Кирилл и Методий?* <<http://www.trinitas.ru/rus/doc/0211/005a/02110025.htm>> (перекл. 03.03.2005).

⁶ Іван Франко. *Святий Климент у Корсуні: Причинок до історії старохристиянської легенди*. Відбитка з 46, 48, 56, 59, 60, 64, 68 томів Записок НТШ, 1902-1905 рр. Львів 1906, с. 178.

Інформація про цю значущу подію дійшла до нас завдяки історичним пам'яткам, літературним та археологічним. Вони так тісно пов'язані між собою, що досить часто поява одних була спричинена існуванням інших і навпаки. У цій статті спробуємо детально проаналізувати обидві групи пам'яток, намагаючись таким чином зрозуміти значення події віднайдення мощей св. Климента Римського Солунськими братами.

1. Літературні свідчення про віднайдення мощей св. Климента

Літературна традиція, що стосується віднайдення мощей св. Климента Римського, надзвичайно багата. Проте не всі пам'ятки пов'язують цю подію з іменами свв. Кирила і Методія⁷. До тих, які ставлять віднайдення мощей св. Климента у пряму залежність від місійної діяльності першоапостолів слов'ян, можемо зарахувати: *Корсунську легенду*; *Слов'янське життя св. Кирила-Константина*; *Лист Анастасія Бібліотекаря до Гаудеріха, єпископа Веллетрійського*; *Італійську легенду про віднайдення мощей св. Климента*. Усі вони представляють доволі ясну картину віднайдення мощей папи-мученика. Розгляньмо докладніше кожну з цих пам'яток.

1.1. Корсунська легенда

Назва легенди – *Корсунська*, чи, як її інакше називають, *Херсонеська* – походить від назви міста⁸, де, згідно з переданням, було віднайдено мощі св. Климента. Проте ця назва, як зауважують деякі дослідники, є суто технічною і не віддзеркалює змісту твору. Сам же його автор, який не подає свого імени, окреслює її як *Слѡвъ на пренесеніе мощеꙋ преслѡвнаго Климента, историчьскою илющце вєсѣдоу*⁹. Більшість дослідників кирило-методіївської епохи схилиються до думки, що цей твір належить до най-

⁷ Прикладом такого джерела може бути твір Григорія Турського: *Gregorius Turonensis. Liber in gloria martyrum // Gregorii Turonensis Opera*, част. 2: *Miracula et opera minora* / ред. W. Arndt, B. Krusch [=Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum rerum Merovingicarum, 1]. Hannover 1885, с. 510-511. В одному з розділів автор розповідає про те, як у місті Лімузені завдяки реліквіям св. Климента, здобутим одним подорожнім, сталося чудо з висохлим джерелом: після ревної молитви мешканців міста воно знову почало давати їм воду. Критичну оцінку цього тексту подано в: І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 179-181; S. Sakač. *Martirio di San Clemente papa presso Chersona // L'Osservatore Romano* 275 (1960 /25 лист.) 5.

⁸ Корсунь – слов'янська назва Херсонеса. Як грецька колонія це місто, відповідно, мало грецьку назву – *Χερσόνησος*. З огляду на це в науковій літературі існує дві різні назви одного й того самого твору: *Корсунська легенда* і *Херсонеська легенда*.

⁹ Див.: J. Vašica. *Die Korsuner Legende von der Überführung der Reliquien des Heiligen Clemens, Slavische Propyläen: Texte in neu- und nachdrucken*. München 1965; *Slovo na prenesenie moštem preslavnago Klimenta neboli legenda Chersonska* / ред. J. Vašica // *Acta Academiae Velehradensis* 19. Olmütz 1948, с. 64-72.

давніших відомих дотепер джерел, які зберегли згадку про віднайдення мощей св. Климента Римського в Корсуні та, порівняно з іншими знаваними нам сьогодні літературними пам'ятками, стоїть надзвичайно близько до першоджерела.¹⁰

Текст *Корсунської легенди* вперше опублікував 1856 року в науково-популярному виданні «Москвитянинъ» російський учений Олександр Горський.¹¹ Він відшукав його в добре відомих науковим колам великих *Четьїх мінеях* митрополита Макарія, у томі за січень¹². Трохи пізніше, а саме 1865 року, текст було передруковано в «Кирилло-Мефодиевском сборнике» за редакцією М. Погодіна.¹³ Саме ця публікація спричинила значні дискусії в науковому світі й стала поштовхом для нових досліджень літературної кирило-методіївської спадщини.

У 1903 році майже ідентичний текст, щоправда датований пізнішим часом, знайшов та опублікував Іван Франко. Цей текст, що зберігався серед рукописів Московської духовної академії, датується першою половиною XVI ст. Однак, на думку І. Франка, обидві версії: як із *Четьїх міней* митрополита Макарія, так і віднайдена ним самим – походять з єдиного джерела, бо навіть успадкували багато спільних помилок.¹⁴

Серед піонерів, які своїми дослідженнями спричинилися до кращого розуміння *Корсунської легенди*, треба згадати російського вченого Олексія Вікторового. У написаній 1858 року статті, він першим висунув гіпотезу, що старослов'янська версія легенди є нічим іншим, як переробкою грецького оригіналу, який загубився.¹⁵ Автором же твору О. Вікторов

¹⁰ Див.: І. Франко. *Свяятий Климент у Корсуні*, с. 186-189; С. Киселков. *Славянските просветители Кирил и Методий*. Софія 1945, с. 190-193; Е. Георгиев. *Кирил и Методий. Истината за създателите българската и славянска писменост*. Софія 1969, с. 130-140.

¹¹ А. Горский. *Слѣвкѣ на принесеніе мощей преслѣбнаго Климента, историческоюя нѣмоще вѣсѣдоу // Москвитянинъ*. Москва 1856, с. 3-8.

¹² Див.: Митрополит Макарій. *Великие Минеи Четви*. Санкт-Петербург – Москва 1868-1916, т. XI: *Минея за январь*. Задля наукової правди слід зауважити, що трохи раніше на цей самий текст у тих же великих *Четьїх мінеях* митрополита Макарія звернув увагу чеський учений Павел Йозеф Шафарік (P. J. Šafařík. *Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku // Časopis Českého Musea*. Praha 1848, с. 1-23), однак його нотатка залишилася, на жаль, поза увагою дослідників кирило-методіївської доби. У кожному разі, видання Горського залишається першим окремим виданням із науковим характером подання.

¹³ Див.: *Кирилло-Мефодиевский Сборникъ: Въ память о свершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства въ России* / вид. М. Погодин. Москва 1865, с. 19-326.

¹⁴ Див.: І. Франко. *Свяятий Климент у Корсуні*, с. 181-183; 242-252. Опис віднайденого Франком манускрипту подано також у: Архимандритъ Леонидъ. *Сведение о славянскихъ рукописяхъ поступившихъ изъ книгохранилища Св. Троицкой Сергеевой Лавры въ библиотеку Троицкой Духовной Семинарии въ 1747 году*, вип. 1. Москва 1887, с. 31-37.

¹⁵ Див.: А. Викторовъ. *Кирилль и Методий. Новые источники и ученые труды для истории Славянскихъ Апостоловъ // Кирилло-Мефодиевский Сборникъ*, с. 407-411.

вважає самого Кирила Філософа, а місцем написання – Рим. Причиною такого твердження є те, що автор *Корсунської легенди* описує подію віднайдення мощей як давно минулу.¹⁶ Дослідження О. Вікторова та І. Франка дали можливість П. Лаврову в 1911 році видати друком одне з перших науково-критичних видань *Слова на пренесеніє моще^а преславнаго Климент^а*.¹⁷

Коли 1892 року німецький учений А. Фрідріх уперше опублікував *Лист Анастасія Бібліотекаря до Гаудеріха, єпископа Веллетрійського*,¹⁸ що його розглянемо нижче, дедалі більше вчених-славістів почали доходити висновку, що необхідно переглянути погляди на генезу та зміст *Корсунської легенди* саме у світлі цього документа. Ця літературна реліквія документально підтвердила припущення О. Вікторова про Кирилове авторство легенди та прояснила багато незрозумілих до того часу моментів самого тексту.

У цьому листі Анастасій, розповідаючи Гаудеріхові про Кирила Філософа, згадує, що той був дуже скромної вдачі. Саме тому, за словами римського бібліотекаря, в одному зі своїх творів, написаному з нагоди віднайдення ним мощей Климента Римського, Кирило не згадував свого імени.¹⁹ Той твір він окреслює як *коротку історію (historia brevis)*, вказуючи, що він не був розлогим. Беручи до уваги цю згадку Анастасія, пізніші покоління дослідників кирило-методіївської літературної спадщини почали щораз більше схилитися до думки, що *Слова на пренесеніє моще^а преславнаго Климент^а* є слов'янською переробкою *historia brevis*.²⁰ Тепер це твердження є майже загальноприйнятим у науковій літературі.

Лист Анастасія, а також дослідження О. Вікторова, І. Франка та П. Лаврова дали наступному поколінню дослідників можливість поглянути на текст *Корсунської легенди* в критично-науковий спосіб. Наприклад, болгарський учений Ю. Трифонов у 1933 році видав наступне критичне

¹⁶ Див.: Там само, с. 408-411.

¹⁷ П. Лавровъ. Памятники христіанского Херсонеса. Выпуск II // *Житія херсонскихъ святыхъ въ греко-славянской письменности*. Москва 1911, с. 127-139.

¹⁸ A. Friedrich. Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gauderich von Velletri über die Abfassung der "Via cum translatione S. Clementis Papae": Eine neue Quelle zur Cyrill und Methodius Frage. München 1892, с. 393-442.

¹⁹ Анастасій передає це такими словами: «Verum quia reliquiarum huius inventionis fecimus mentionem, licet idem sapientissimus vir tacito nomine suo in storiola sua qualiter acta sit strictim commemoret, ego tamen quae hinc ipse his verbis narrare solitus erat compendio pandam» (Там само, с. 436; виділення моє – Ю. Б.).

²⁰ Anastasius Bibliothecarius Gauderico episcopo Veliternensi opuscula quaedam Constantini Philosophi de inventione reliquiarum S. Clementis scripta ab ipso Latine versa mittit; de eis, quae ipse ex ore Constantini et Metrophanis episcopi Smyrnae de eadem inventione audierat, cum certiore facit. München 1978, с. 437.

видання *Слѡво на пренесенїє моцѣ*²¹ преслѡвнаго Климентѡ, у якому вияснив багато незрозумілих моментів. Він навів також ряд доказів того, що *Корсунська легенда* є основою для всіх інших, пізніших літературних джерел кирило-методіївської епохи.²² Серед новіших критичних видань легенди треба назвати опрацювання чеського вченого о. Й. Вапіци²³ (1948) та словенського дослідника Ф. Гривеца²⁴ (1960).

Питання про зміст, автора та суспільно-історичний контекст написання *Корсунської легенди* надовго стали предметом гострих дискусій між дослідниками кирило-методіївської спадщини, і відповідей на багато з них ще не знайдено.²⁵ Для нас цей документ є надзвичайно важливим з огляду на те, що він, єдиний з-поміж багатьох, повністю присвячений темі віднайдення мощей св. Климента Римського. Оскільки *Слѡво на пренесенїє моцѣ*²⁶ преслѡвнаго Климентѡ безпосередньо пов'язане з усіма іншими джерелами, які аналізуватимемо пізніше, необхідно хоч би коротко переповісти його зміст, а опісля зосередитися на основних проблемах щодо нього.

Отож, *Корсунська легенда* розпочинається вступним словом анонімого автора, де він розповідає про своє велике бажання віднайти мощі св. Климента. Це прагнення було настільки сильним, що заповнило не тільки думки автора легенди, але й тіло. Як той купець, котрий задля придбання однієї дорогоцінної перлини ладен був продати весь свій маєток (пор. Мт. 13:45-46), він був готовий зробити все можливе, аби лиш заспокоїти свою душу, яка прагнула побачити мощі св. Климента.²⁶

Потім автор дуже детально описує, як почалося віднайдення реліквій. Згідно з розповіддю, йому вдалося переконати декого з місцевих жителів, а найголовніше – місцевого єпископа Георгія²⁷ та правителя міста

²¹ Ю. Трифонов. Две съчинения на Константина Философа (Св. Кирила) за мощите на Св. Климента Римски // *Списание на Българската Академия на науките* 48 (София 1934) 159-240.

²² Див.: А. Esser. Wo fand der hl. Konstantin-Kirill die Gebeine des hl. Clemens von Rom? // *Богословія* 34 (Рим 1970) 229.

²³ Slovo na prenesenie mostem preslavnago Klimenta, с. 64-72.

²⁴ F. Grivec. *Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes, Recensuerunt et illustraverunt.* Zagreb 1960.

²⁵ Див.: J. Vašica. *Literární památky epochy velkomoravské 863-885.* Vyšehrad – Praha 1996, с. 63-71; Е. Георгиев. «Книгите» на славянския Просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език // *Slavistična revija* 10 (Ljubljana 1957) 119-128; F. Dvornik. *Les légendes de Constantin et de Methode vues de Byzance.* Prague 1933.

²⁶ *Корсунська легенда* I, 1-38; II, 1-16 (тут і далі текст легенди подано за: J. Vašica. *Die Korsuner Legende.*

²⁷ Уперше згадку про єпископа Херсонеського та Хороського Георгія знаходимо в документах Трульського Собору (692 р.). Георгій був активним учасником цього собору, під документами стоять його підписи. Див.: В. Чичуров. *Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора.* Москва 1980, с.125.

Никифора²⁸, у необхідності розпочати пошуки мощей римського єпископа.²⁹ Тридцятого січня, у супроводі клиру, учасники пошуків процесією, під молитовний спів (идѡша пѣснѣныи пѣнни ѿ пристанища исхѡдѡще) вирушили до острова, де, згідно з їхніми передбаченнями, могли перебувати святі реліквії. По дорозі всі разом просили святого, щоб він допоміг їм віднайти те, задля чого вони вирушили в пошуки. При цьому автор легенди часто наголошує, що кожний крок пошуків супроводжували благання та молитовні співи під керуванням священика Соломона з храму св. Прокопія, який відзначався сильним голосом.

Щоб пошуки були певніші та результативніші, єпископ попросив чоловіка на ім'я Дигіца (Дигица), який добре знав околиці, провести їх до місця, де, згідно з припущеннями, спочивали мощі св. Климента. Коли учасники пошуків, сповнені страхом та надією, наблизилися до бажаного місця й почали розкопки, спершу було віднайдене ребро, а згодом – голову та якір: якір вказував на те, що ці мощі належать Климентові Римському. При цьому автор наголошує, що саме він першим побачив голову мученика.³⁰ Усі присутні приступили по чину до віднайдених мощей, щоб поцілувати їх, а опісля процесія відбула кораблем до Корсуня.³¹

При міській брамі процесією зустріло велике число люду на чолі зі старшими та правителем міста, який попросив хоч би на короткий час поставити мощі святого на спеціально відведеному для цього місці біля міського муру. Задовольнивши його прохання, присутні вирушили до храму св. Созонта. Там мощі перебували аж до півночі, а потім, за наказом архиєрея, їх перенесли до храму св. Леонтія. Було відслужено Всеношну, на якій першу частину ночі були присутні чоловіки, а другу – монахи та побожні жінки.³²

Під ранок, коли зійшовся весь міський люд, архиєрей із клиром обнесли мощі св. Климента довкола міського муру, а потім зложили їх у соборнім храмі. Там було відслужено св. Літургію, а потім звершено освячення води. Розходячись по домівках, люди славили Бога за те, що Він явив їм мощі св. Климента.³³

²⁸ Існують гіпотези, що насправді автор *Корсунської легенди* бажає пов'язати подію віднайдення мощей св. Климента з імператором Никифором I (802-811). Див.: С. Росовецкий. Литературные и фольклорные отражения культа мощей св. Климента Римского в Херсонесе и Киеве в связи с проблемой отношения кирилло-мефодиевской традиции и новонайденной службы их обретению // *Православие и культура* 1 (1993) 50.

²⁹ *Корсунська легенда*, II, 17-22.

³⁰ «вѣсьма намъ стѣа прѣславнаа глава прѣсловоущаго Климента. юже и нѣкто видѣеъ первоци, иже и се естъ повѣстникъ» (*Корсунська легенда* V, 16-17).

³¹ *Корсунська легенда* IV, 16-23; V, 1-54.

³² Там само VI, 1-29; VII.

³³ Там само VII, 10-38.

Закінчується розповідь молитвою з проханням до святого стати покровителем для кожного, хто звертатиметься до нього з молитвою та проситиме його помочі й заступництва.³⁴

Учені, які намагалися по-науковому підійти до тексту *Корсунської легенди*, звертають увагу на дуже детальний опис процесу віднайдення мощей св. Климента. Цей факт, на їхню думку, вказує на те, що автор був, правдоподібно, безпосереднім свідком та учасником події, і в такому разі можемо сказати, що перед нами – справді пряме джерело, яке дає інформацію про віднайдення мощей св. Климента Римського.³⁵

Якщо не зважати на багато незрозумілих місць, однією з головних проблем тексту залишається питання його авторства. Адже автор тексту, як було сказано на початку, є не просто оповідачем, а й учасником, а щонайголовніше – ініціатором пошуків мощей. На це вказує вже сам заголовок твору: *Слѡво на пренесеніе моцеи преслѡвнаго Климента* є таким, що історичьською и моущеи вєсѣдоу. Ужиток цього старослов'янського словосполучення вказує на те, що автор тексту є не просто тим, хто розповідає про щось почуте чи прочитане, – він сам був безпосереднім свідком та учасником подій.³⁶

Учених, які досліджували авторство цього джерела, можна поділити на дві групи. До першої належать ті, які стверджують, що автором *Корсунської легенди*, а отже й ініціатором віднайдення мощей св. Климента Римського, був якийсь знатний і високоосвічений житель Корсуня. Прихильниками такої гіпотези були переважно філологи, зокрема російський учений О. Воронов³⁷ та український дослідник І. Франко³⁸; серед сучасних авторів, які частково поділяють цей погляд, і російська дослідниця Олена Уханова³⁹.

Підставу для своїх тверджень згадані автори знаходять у самому тексті легенди, а власне у його другій частині. Адже наприкінці твору, виражаючи

³⁴ *Корсунська легенда* VIII, 1-36.

³⁵ Див.: І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 189; Ю. Трифонов. Две съчинения, с. 212-223; И. Ягичъ. Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа, Первоучителя Славянъ Св. Кирилла // *Сборникъ отдѣлення русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук*, т. 56/3. Санктъ-Петербургъ 1893, с. 14-16.

³⁶ Див.: Ю. Трифонов. Две съчинения, с. 168.

³⁷ Див.: А. Вороновъ. *Главнейшіе источники для исторіи св. Кирилла и Методія*. Київъ 1877.

³⁸ Див.: І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 191.

³⁹ Див.: Е. Уханова. Обретение мощей Св. Климента, папы Римского, в контексте внешней и внутренней политики Византии середины IX в. // *Византийский временник* 59 (2000) 116-128; Е. Уханова. Культ св. Климента, папы Римского, в истории Византийской и Древнерусской Церкви IX — первой половины XI в. // *Annali dell'Istituto universitario Orientale di Napoli: 1997-1998* [=Slavistica, 5]. Napoli 2000, с. 505-570.

невимовну радість із нагоди віднайдення мощей папи-мученика, автор *Слѡва на пренесеніє моще*⁴⁰ преслѡвнаго Климента окреслює Корсунь як *влаженъ градъ нашъ*.⁴⁰ Назвати місто *градъ нашъ*, на думку згаданих учених, міг тільки виходець із Корсуня. А з цього випливає, що він був і головним організатором пошуків св. Климента. Саме в такому світлі, на думку О. Воронова та І. Франка, належить розуміти також його ініціативу обійти з мощами мученика навколо мурів Корсуня. Добре знаючи обставини, в яких перебувало рідне місто через постійні напади на нього хозарів, він, як вірний син Корсуня, хотів у такий спосіб забезпечити містові бодай якийсь захист – заступництво святого.⁴¹

Друга група вчених вважає автором *Корсунської легенди* – а отже тим, хто був свідком та ініціатором віднайдення мощей Климента Мученика, – Кирила Філософа. Представники цього напрямку мали зазвичай не тільки філологічну, але й богословську освіту. Серед найвідоміших слід згадати російських учених О. Вікторова й П. Лаврова, болгарського дослідника Ю. Трифонова, чеського Й. Вашіцу, а із сучасних – німецького богослова-агіографа А. Ешера.

На проблему авторства *Слѡва на пренесеніє моще*⁴¹ преслѡвнаго Климента вони радять поглянути також у богословському світлі, вважаючи, що автор легенди є передусім богословом: його оповідь зраджує богословський спосіб мислення. З іншого боку, коли йдеться про науковий підхід до справи, представники цієї групи пропонують зіставити дані, які знаходимо в *Корсунській легенді*, з більш певними щодо історичного передання фактів джерелами, такими, наприклад, як *Лист Анастасія Бібліотекаря до Гаудеріха* чи *Слов'янське житіє св. Кирила-Константина*. Названі джерела містять досить переконливі свідчення того, що автором *Слѡва на пренесеніє моще*⁴¹ преслѡвнаго Климента, тобто *Корсунської легенди*, а також учасником та ініціатором віднайдення мощей св. Климента Римського є саме Кирило Філософ.⁴²

1.2. Слов'янське житіє св. Кирила-Константина

У слов'янській богослужбовій та агіографічній літературі трапляються три види текстів, званих «житіями», які в розповідній формі передають відомості про життя та діяльність першоапостолів-слов'ян Кирила й

⁴⁰ *Корсунська легенда* VI, 1-29.

⁴¹ Див.: А. Вороновъ. *Главниѣше источники*, с. 91; І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 213.

⁴² Див.: А. Викторовъ. *Кирилл и Методий*, с. 401-411; И. Ягичъ. *Вновь найденное свидетельство*, с. 12-14; П. Лавров. *Кирило та Методій у давньослов'янському письменстві*. Київ 1928; Ю. Трифонов. *Две съчинения*, с. 63-66.

Методія. Відповідно до джерела походження та обсягу інформації, що в них міститься, прийнято називати їх, відповідно: *Житіє пространное*; *Житіє краткое*; *Житіє проложное*.⁴³

*Слов'янське житіє св. Кирила-Константина*⁴⁴, про яке піде мова, належить до першого виду текстів, а тому його часто називають *Пространним житієм св. Кирила*. Однак у науковому світі воно більш знане під назвою *Паннонська легенда*⁴⁵, хоч і це окреслення вказує не так на зміст твору, як на територію, з якою пов'язують його виникнення.⁴⁶ Найстаріші тексти *Житія*, відомі сучасним дослідникам цієї тематики, збереглися в старослов'янському перекладі й дійшли до наших днів переважно в двох версіях – слов'яно-руській і слов'яно-сербській⁴⁷. Тепер відомо 60 різних текстів тільки *Пространного житія св. Кирила-Константина*, найстаріший з яких походить із першої половини XVI ст.⁴⁸ Першим звернув увагу на старослов'янську версію *Слов'янського житія св. Кирила-Константина* та зробив її відомою широкому колові вчених згадуваний уже раніше О. Горський⁴⁹. Однак перше наукове видання цієї знахідки – у 1851 році – належить чеському дослідникові П. Шафаріку.⁵⁰ Пізніше, 1865 року, її опублікував болгарський учений О. Бодянський.⁵¹ Поява цих публікацій викликала велике зацікавлення в науковому світі. Пізніші дослідження

⁴³ Див.: Вахромеев Филарет (Епископ Дмитровский). Церковно-богослужбное почитание святых братьев Кирилла и Мефодия в России // *Журнал Московской Патриархии* (Москва 1969/6) 51-52; (1969/7) 41-46.

⁴⁴ У цій статті дотримуватимемося саме такої назви, оскільки вона точніше віддзеркалює зміст твору. Одним із перших таку назву застосував В. Ламанський у дослідженні «Славянское житіє св. Кирилла какъ религиозно-эпическое произведение и какъ исторический источникъ», що виходило почастиною друком протягом 1903-1904 рр. у Москві, в «Журнале Народного Просвещения».

⁴⁵ Див.: A. Esser. Wo fand der hl. Konstantin-Kirill, с. 229.

⁴⁶ Різні назви твору, що трапляються в науковій літературі, з'явилися через застосування різних критеріїв для його найменування. Переважно це географія виникнення твору або його зміст. Наприклад, П. Мейверт і П. Девос, базуючись на першому з них, називають цей документ *Легенда моравська*. Див.: P. Meuvaert, P. Devos. La "Légende morale" des SS. Cyrille et Méthode et ses sources // *Analecta Bollandiana* 74 (1956) 441-469.

⁴⁷ Див.: П. Лавров. *Кирило та Методій*, с. 237.

⁴⁸ Див.: L. Górká. Wprowadzenie // *Cyryl i Metody. Apostołowie i Nauczyciele Słowian* / ред. S. Gąjek, L. Górká, т. 2. Lublin 1991, с. 16. І хоч до наших днів *Пространні житія* св. Кирила-Константина та його брата Методія дійшли як окремі версії, деякі дослідники, вдаючись до лінгвістичного аналізу текстів обох *Житій*, схиляються до думки, що в оригінальному виданні ці два тексти становили єдину цілість. Саме тому досить часто назвою *Паннонська легенда* вони окреслюють обидва *Пространні житія* разом узяті (див.: П. Лавров. *Кирило та Методій*, с. 9-54).

⁴⁹ Див.: А. Горський. О св. Кирилле и Методии // *Московитянинъ* 405-434.

⁵⁰ Див.: P. Šafařík. *Průběh dějinného písemnictví Jihoslovan*. Praha 1851; Б. Флоря. *Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха*. Санкт-Петербург 2000.

⁵¹ Див.: О. Бодянский. *Чтения*. 1860, 1863, 1864, 1869, 1873.

велися в різних напрямках, починаючи від філологічного аналізу тексту *Життя* і закінчуючи аналізом історичних і богословських проблем, що їх породжував сам зміст.⁵² До найвідоміших і найпопулярніших критичних видань *Пространного житія св. Константина*, що появилися в середині ХХ століття, належать праці словенського дослідника Ф. Гривеца та чеського Й. Вашіци.⁵³

Серед питань, які виникають у дослідників при роботі з текстом *Життя*, – передусім проблема його авторства. У пошуках відповіді на це питання сформувався кілька цікавих гіпотез. Отож, П. Лавров, а також деякі болгарські учені, намагаючись встановити особу автора *Пространного житія св. Константина*, почали вивчати близьке оточення святого й дійшли висновку, що автором *Пространного житія св. Константина* міг бути навіть рідний брат Константина Методій або хтось із його учнів. Перше місце тут належить Климентові Охридському, якому приписують також авторство інших творів на честь Солунських братів і багатьох перекладів богослужбових текстів із грецької мови на старослов'янську.⁵⁴ Інша група дослідників, які не впевнені в правильності саме такого методу виявлення автора *Життя*, обмежується тільки твердженням, що твір написано невдовзі після смерті Кирила Філософа, тобто в ІХ ст.⁵⁵

Проте основна мета нашого розгляду *Пространного житія св. Константина* – з'ясувати, що воно розповідає про віднайдення мощей св. Климента Римського. Відомості про це знаходимо у восьмому (згідно з поділом, застосованим у більшості критичних видань) розділі твору.⁵⁶

Отож, згідно з *Житієм*, віднайдення мощей відбувається в контексті хозарської місії Кирила-Константина. Розповідь починається згадкою про хозарське посольство до Константинополя. Хозари просять про допомогу в полеміці з євреями та сарацинами, і послі звертаються до імператора, прохаючи вислати їм якогось ученого мужа, який міг би протистояти єврейським та сарацинським ученим і таким чином привернути хозарському народові віру в християнського єдиного Бога. Вислухавши справу,

⁵² Див.: Е. Голубинский. *Св. Константин и Методий*. Москва 1885; И. Малышевский. *Кирилл и Мефодий*. Киев 1885; М. Попруженко, С. Романски. *Кирило-методиевска библиография за 1934-1940*. София 1940.

⁵³ Див.: F. Grivec. *Vitae Constantini et Methodii versio latina, notis dissertationibusque de fontibus et de theologia SS. Cyrilli et Methodii illustrata*. Olmütz 1941, с. 95-146; J. Vašica. *Literární památky*, с. 227-276.

⁵⁴ Див.: П. Лавров. *Кирило та Методій*, с. 9-54; Б. Ангелов. Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски // *Климент Охридски. Сборник от студии по случай 1050 години от смъртта му*. София 1966, с. 79-105.

⁵⁵ Див.: Б. Флоря. *Сказания о начале*, с. 1-20.

⁵⁶ У цій статті користуватимуся критичним виданням: F. Grivec. *Vitae Constantini et Methodii*, с. 227-276.

імператор вирішує послати до хозарів саме Кирила, якого автор називає Філософом, і дати йому на поміч імператорську прислугу.⁵⁷

Представивши мудрість і вченість головного героя твору, якою той прославився під час виконання дорученої йому місії, автор уже наприкінці восьмого розділу згадує про те, що по дорозі до Хозарії Кирило зупинявся в Херсонесі. Причина цієї зупинки – бажання вивчити єврейську мову та зрозуміти релігійну доктрину євреїв, щоб таким чином могли дискутувати з ними на рівних. А потім, немовби змінюючи напрямок своєї розповіді, автор *Життя* продовжує її такими словами:

Слаъшавше, яко Каменьтъ еще въ мори лежить, помяни се рече: вѣроую въ бога светѣльн климентѣ надѣю се, яко шврѣсти его инамя и изнести из мора. оувѣждь архіепискоупа и съ кнросоль вѣсѣльн и говѣнны моужки и вѣсѣдше въ корабли идоше на мѣсто, оутишиш се морѣ велии, и дошѣдше начеше копати пооще. авне вѣистъ хризма мнвога, яко и каднао мнвога и по селнь авише се светѣльн моци, иже вѣзѣмше съ великою чьстїю и съ славою всѣхъ гражданы вѣнесоше въ градъ, якоже пишеть въ шврѣтенїи его.⁵⁸

Це вся розповідь про віднайдення мощей Климента Римського, яку знаходимо в *Пространному житїї св. Константина*. Опісля згадка про мощі з'являється аж у кінцевій частині твору, де автор описує їх торжественне перенесення до Риму. З цієї нагоди, за словами оповідача, папа особисто вийшов назустріч Кирилові, підтвердив уживання слов'янської мови у св. Літургії та наказав висвятити двох братів на єпископів.⁵⁹ Заповіт, який Константин Філософ уклав перед смертю, теж пов'язаний з мощами св. Климента, оскільки Константин звелів похоронити себе саме в тій церкві, де було покладене тіло мученика.⁶⁰

Отже, згадка про віднайдення мощей Климента Мученика в *Житїї* надзвичайно коротка. Водночас, як бачимо, авторові *Життя* добре відомо про мученицьку смерть св. Климента в Херсонесі й про те, що його мощі лежать у морі; оповідач сам пояснює, що не вдається до ширшого опису події віднайдення мощей св. Климента, оскільки не вважає за потрібне повторювати те, про що вже було написано. Йдеться про написаний самим Кирилом Філософом твір, котрий автор *Життя* окреслює як шврѣтенїє.

Саме цей твір довго залишався однією з найбільших загадок для дослідників *Пространного житія св. Кирила-Константина*. Відповідь вдалося

⁵⁷ Див.: *Vitae Constantini VIII*, 1-9.

⁵⁸ Там само VIII, 16-18.

⁵⁹ Див.: Там само XVII, 1-13.

⁶⁰ Див.: Там само XVIII, 1-27.

знайти тільки після його порівняння з іншими літературними пам'ятками кирило-методіївської доби, особливо з листом Анастасія Бібліотекаря, який проаналізуємо далі. Саме він допоміг ученим дійти висновку, що *верб'їтєнїє* – ніщо інше, як згадуване раніше *Слѡвѡ на пренесенїє моще*⁶¹ пресл'авнаго Климента, історичською ілюстрацією *вєсѣдоу (historia brevis)*.⁶¹

У такий спосіб було знайдено відповідь і на інше досить важливе запитання – про того, хто віднайшов мощі св. Климента. Імени цієї особи *Корсунська легенда* не згадує жодного разу. Автор *Житія* виразно вказує на те, що ініціатива пошуків мощей і реалізація цього задуму належать саме Кирилові Філософу. Особливо це відчутно наприкінці твору, в розповіді про перенесення мощей св. Климента до Риму, а також про смерть і похорон Кирила. Факт, що тлінні останки Кирила поміщають саме в церкві св. Климента, де спочивають мощі цього мученика, є для автора вагомим доказом того, що віднайдення мощей Климента Римського було для Костантина Філософа важливою метою життя.⁶²

Хоч *Пространное житіє св. Кирила* вияснило чимало обставин віднайдення мощей св. Климента, для багатьох дослідників і досі сумнівним залишається факт віднайдення правдивих мощей саме папи-мученика. Одним із перших цю проблему вивчав російський дослідник О. Воронов, а слідом за ним інші, і серед них І. Франко. На їхню думку, Кирило Філософ віднайшов у Херсонесі мощі не Климента Римського, а якогось іншого Климента, котрого дуже почитали в тому місті. Основним аргументом для них є той факт, що про мучеництво папи Климента в Херсонесі згадують лише латинські джерела, і то починаючи з V ст., через що ці дослідники ставлять під сумнів і саме мучеництво св. Климента в Херсонесі як історичний факт.⁶³ Натомість сучасна російська дослідниця О. Уханова розглядає віднайдення мощей св. Климента, а опісля їх перенесення до Риму як церковно-політичний крок Візантії щодо Римського Апостольського престолу. Такий крок, на думку Уханової, мав на меті стабілізувати розхитані на той час відносини з Римом і забезпечити Константинополю можливість розраховувати на подальшу підтримку Римом візантійської політики.⁶⁴

⁶¹ Див.: И. Ягичь. Вновь найденное свидетельство, с. 12-15; Ю. Трифионов. Две съчинения, с. 229-240.

⁶² Див.: В. А. Чудинов. Загадки старословянской письменности. Что создали Кирилл и Мефодий? <<http://www.trinitas.ru/rus/doc/0211/005a/02110025.htm>> (перегл. 03.03.2005).

⁶³ Див.: А. Вороновъ. Главнейшие источники, с. 91; І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 219-230.

⁶⁴ Див.: Е. Уханова. *Кульм св. Климента, папы Римского, как отражение политических концепций Византии и Руси IX-XI вв.* Москва 2000. Про роль реліквій святих як посередників у політичних відносинах йдеться у статті: Е. Бакалова. Реликвии у истоков культа святых // *Eastern Christian Relics* / ред. А. М. Лидов. Москва 2003, с. 19-44.

Важливо взяти до уваги також висновки ще однієї групи дослідників, які дивляться на проблему віднайдення Кирилом Філософом мощей св. Климента крізь призму богословського бачення. На їхню думку, твердження про те, що Кирило Філософ міг імітувати віднайдення мощей для реалізації церковно-політичних цілей Візантії, є великим спрощенням проблеми й не може претендувати на остаточну правдивість. Вони певні: не можна не брати до уваги того, що переказує традиція. А згідно з традицією, Кирило-Константин віднайшов мощі саме св. Климента Римського. Те, що мощі відіграли важливу роль у налагодженні дружніх стосунків між Римом і Константинополем, – очевидний факт. Однак це аж ніяк не означає, що особисті цілі, якими керувався Кирило, були більшою мірою політичними, ніж духовними.⁶⁵

Відсутність раніших свідчень про мучеництво св. Климента в Херсонесі, на переконання дослідників-богословів, не може означати, що таких джерел не існувало. До того ж, ці дослідники звертають увагу на відмінність тогочасних критеріїв розпізнавання правдивості мощей того чи іншого святого від теперішніх. Тоді це розпізнавання мало передусім літургійний характер.⁶⁶ Молячись, люди вірили, що Господь у такий спосіб підтвердить, чи мощі належать тому або іншому святому, чи ні.

До того ж, Кирило Філософ керувався й іншим, видимим доказом: він віднайшов поблизу мощей якір, на якому св. Климента втопили в морі. Отже, на думку тих, хто не сумнівається в правдивості віднайдених мощей, Кирило-Константин керувався як духовними, так і раціональними критеріями. А це дає певні підстави вважати, що інформація про те, що віднайдені Кирилом Філософом мощі належали саме св. Климентові Римському, є достовірною.

1.3. Лист Анастасія Бібліотекаря до Гаудеріха, єпископа Веллетрійського

Лист Анастасія Бібліотекаря⁶⁷ до Веллетрійського єпископа Гаудеріха є надзвичайно важливим джерелом для розуміння як самої особи Кирила Філософа, так і його місійної діяльності, особливо серед хозарів. Виявлення цього документа змусило багатьох учених переглянути чимало зі своїх попередніх тверджень, а також спричинило появу численних нових

⁶⁵ Див.: С. Киселков. *Славянские просветители*, с. 190-193.

⁶⁶ Див.: А. Мусин. Святыя мощи в Древней Руси: литургические аспекты истории почитания // *Eastern Christian Relics* / ред. А. М. Лидов. Москва 2003, с. 363-385.

⁶⁷ Про Анастасія Бібліотекаря див. монографію: А. Lapôtre. *De Anastasio Bibliothecario*. Paris 1885; а також: G. Arnaldi. Anastasio Bibliotecario, Antipapa // *Enciclopedia dei Papi* / ред. М. Simonetti та ін., т. 1. [б. д.], с. 735-746.

публікацій.⁶⁸ Сам же першовідкривач навіть схилився до думки, що у світлі цього документа мають бути переглянуті всі попередні дослідження у ділянці кирило-методіївських студій.

Був ним Й. Фрідріх, професор Мюнхенського університету.⁶⁹ Він віднайшов копію цього документа⁷⁰ в приватному архіві свого покійного приятеля, німецького історика Церкви проф. Деллінгера,⁷¹ і в 1892 році опублікував його⁷². А оригінал документа дійшов до нас в одному з латинських рукописів XIV ст., що був написаний у монастирі Алькобаза й зберігся в Лісабонській бібліотеці. У ньому містяться також різні повчання св. Климента в переробці Руфіна. Сам же лист Анастасія стоїть на початку і є немовби вступом до цілого твору.⁷³

Хоч у листі римського бібліотекаря не вказано точної дати його написання, проф. Фрідріх вважає, що його було створено в період між 875-879 роками.⁷⁴ Цей документ є відповіддю Анастасія на прохання єпископа Гаудеріха допомогти зібрати й перекласти з грецької мови на латинську все те, що пов'язане з особою та культом св. Климента Римського. Гаудеріх, як нам відомо з інших літературних джерел, мав велику набожність до папи Климента. Катедральний собор у Веллетрі, де Гаудеріх був єпископом, посвячено саме в ім'я цього святого. До того ж, згідно з переданням, св. Климент, перш ніж став єпископом Риму, був також єпископом Веллетрі.⁷⁵

Бажаючи відновити культ св. Климента й сприяти набожності народу до покровителя ввіреної йому єпархії, Гаудеріх вирішив написати історію його життя. Для цього йому потрібні були відповідні біографічні матеріали, як латинською, так і грецькою мовами. Не знаючи досить добре грецької,

⁶⁸ Див.: И. Ягичъ. Вновь найденное свидетельство, с. 1-44; Ю. Трифонов. Две съчинения, с. 159-240; I. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 200-207.

⁶⁹ Див.: J. Friedrich. *Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius*, с. 400.

⁷⁰ Цей документ увійшов у науковий обіг під назвою *Лист Анастасія Бібліотекаря до Гаудеріха, єпископа Веллетрійського*.

⁷¹ Треба зауважити, що першу копію Анастасієвого листа з цього рукопису зробив німецький учений проф. Гайне ще 1848 р., але чомусь не використав її. Після смерти професора вся його літературна спадщина, зокрема й згадана копія, дісталася його братові, проф. Галю, який також не скористався нею. За невідомих обставин копія листа дісталася проф. Деллінгеру, а пізніше проф. Фрідріху, який зробив її доступною науковому світові. Див.: И. Ягичъ. Вновь найденное свидетельство, с. 2; I. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 201.

⁷² Див.: J. Friedrich. *Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius*.

⁷³ Див.: C. Amati. Due importanti documenti del secolo IX sull'invenzione delle reliquie di S. Clemente Romano in Chersona // C. Amati. *La nazionalità di S. Clemente I Vescovo e Martire e l'invenzione delle sue reliquie in Chersona: Estratto dal Bollettino "Notizie di Archeologia Storia e Arte" della sezione Veliterna. Zampetti - Velletri* [6. д.], с. 113-117.

⁷⁴ Див.: J. Friedrich. *Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius*, с. 400.

⁷⁵ Див.: C. Amati. Due importanti documenti, с. 114.

єпископ попросив допомоги в Анастасія, який виконував обов'язки папського бібліотекаря. Він був знаменитим знавцем не лише грецької мови, а й грецького світу загалом, оскільки часто бував у Константинополі як папський легат.⁷⁶ Як впливає з контексту листа, Анастасій через різні обов'язки не мав можливості відповісти Гаудеріхові відразу, а зробив це після тривалої перерви, уже коли зібрав усе, що зміг віднайти.⁷⁷ Сталося це після повернення Анастасія з Константинополя, де він брав участь як представник Римської Церкви у сесіях Собору, що розглядав проблему Фотієвої схизми.⁷⁸ Поміж сесіями Анастасій зустрів одного з тих, хто був обізнаний з обставинами події віднайдення Кирилом Філософом мощей Климента Римського. Був ним митрополит Смирни Митрофан. Саме тоді, коли Кирило віднайшов мощі св. Климента, Митрофан перебував неподалік Херсонеса, засланий у ті краї патріархом Фотієм.

Для нас зміст листа цікавий тим, що основна його частина зосереджена на темі віднайдення мощей св. Климента. Бібліотекар Анастасій безпосередньо пов'язує цю подію з особою Кирила Філософа, даючи при цьому зрозуміти, що саме Кирилові належала ініціатива пошуків мощей, а пізніше – їх перенесення до Риму. Пошуки велися під час однієї з його місійних подорожей до хозарів, у яку він поїхав з наказу імператора Михаїла. З тексту листа впливає, що першоапостол слов'ян на той час уже здійснив кілька поїздок до хозарської землі.⁷⁹ Перш ніж вирушити в подорож, він, мабуть, докладно ознайомився з історією життя та мучеництва св. Климента: як подає Анастасій, приїхавши до хозарів, Кирило «почав розшукувати, де міститься храм, де гробниця, де ті ознаки блаженного Климента, про які так ясно говорять пам'ятки про нього»⁸⁰. Однак, на превелике здивування Кирила, ніхто не міг йому ані вказати місця, пов'язаного з пам'яттю блаженного мученика, ані розповісти про почитання св. Климента корсунським людом.

⁷⁶ Щодо національної приналежності Анастасія погляди дослідників розбіжні: дехто вважає, що з походження він був грек. Див.: A. Lapôtre. *De Anastasio Bibliothecario*, с. 3-50.

⁷⁷ На думку німецького вченого Г. Лера, переклад усіх творів, які Анастасій віднайшов під час перебування в Константинополі, було виконано між березнем 875 р. і червнем 876 р. Див.: G. Laehr. *Die Briefe und Prologo des Bibliothekars Anastasius // Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde*, т. 8. Berlin 1928, с. 453.

⁷⁸ Див.: C. Leonardi. *Anastasio Bibliotecario e lottavo Concilio ecumenico // Studi medievali*, сер. 3 / Centro italiano di studi sull'Alto Medioevo. Spoleto 1967, с. 59-192.

⁷⁹ Анастасій у тексті листа вживає дієслово *frequentaret*. Більше на цю тему див.: І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 205.

⁸⁰ «Cum Chazarorum terrae vicina est pergens ac rediens frequentaret, cepit diligenter investigare, ubinam templum, ubi archa, ubi essent illi beati Clementi insignia, quae monumenta super eo descripta liquido declarassent» (*Лист Анастасія Бібліотекаря* 437, 16-18, тут і далі текст подано за: J. Friedrich. *Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius*).

Римський легат, покликаючись на згадану вище *коротку історію* (*historia brevis*), вказує на дві основні причини згасання культу св. Климента в Херсонесі. Першою було припинення чуда відпливу моря, що ставалося раніше в день смерти мученика (інше, не відоме нам свідчення, на яке покликається Анастасій, стверджує, що припинення відпливу моря було пов'язане з віддаленням людей від Бога через «численні гріхи»⁸¹). Друга причина – незручне місцезнаходження храму та гробниці, де були складені мощі папи Климента: вони стояли поза мурами міста, на території, яку часто спустошували погани, котрих автор окреслює як *carinales*⁸², і через страх перед ними порідшали прощі до місця поховання мученика. Спільнота християн у Херсонесі змаліла чисельно, у стінах міста залишився тільки Херсонеський єпископ із невеликою кількістю людей.⁸³

Згідно з розповіддю митрополита Митрофана, про яку згадує Анастасій, Кирило Філософ, не знаходячи тих, хто міг би йому допомогти розвідати місцезнаходження мощей мученика Климента, почав молити Бога й просити про поміч у цій справі. Господь почув Кирилові молитви й відкрив йому місце поховання св. Климента.⁸⁴

Далі Кирилові треба було переконати єпископа й разом із ним народ, щоб і вони долучилися до такої важливої справи. Для цього Кирило представив їм численні історично-документальні свідчення про мучеництво Климента в Херсонесі, про чудеса, що діялися при його гробі, та храм, у якому було складено мощі мученика. Таким чином, за словами Анастасія, Кирило переконав і заохотив до пошуків мощей Климента Римського майже всіх. Однак папський легат не бачить сенсу розповідати у своєму листі про спосіб віднайдення мощей та їх ідентифікацію, оскільки, як стверджує Анастасій, про все це пише сам Кирило Філософ у своїй історичній оповіді.⁸⁵

⁸¹ «Cum, inquit, ob nostrorum copiam peccatorum miraculum marini recessus» (*Лист Анастасія Бібліотекаря* 436, 25-26).

⁸² «Subducto itaque miraculo, quo carinales, ut mos se habet, populi delectabantur, et crescente circumquaque moltitudine paganorum, qua sunt infirmiores quique soliti deterrei, immo quia, ut evangelice perhibeatur, habundavit iniquitas, refriguit caritas multorum, desertus est et factus inhabitabilis locus, destructum templum et tota illa pars Cersonicae regionis propemodum desolata est» (*Лист Анастасія Бібліотекаря* 436, 32-36).

⁸³ Див.: *Лист Анастасія Бібліотекаря* 436, 37; 437, 1-2. Найдавніша згадка про існування в Херсонесі церковної спільноти та єрархії походить із IV ст. Серед імен Отців Вселенського собору в Константинополі (381 р.) згадується Етерій, єпископ Херсонеса, див.: Н. King. *The 150 Holy Fathers of the Council of Constantinople 381 // Studia Patristica* 1 (1957) 639.

⁸⁴ «Super quo stupefactus philosophus se in orationem multo tempore dedit, Deum rivelare, sanctum vero revelari corpus deposcens» (*Лист Анастасія Бібліотекаря* 437, 20-21).

⁸⁵ «Omnes ad illa littora fodienda et tam preciosas reliquias sancti martyris et apostolici inquirendas ordine, quem ipse philosophus in historica narratione descripsit, penitus amavit» (*Лист Анастасія Бібліотекаря* 437, 26-27).

Однак на цьому розповідь Анастасія про віднайдення мощей св. Климента не закінчується. Він згадує також про три твори, написані самим Кирилом Філософом з цієї нагоди: коротку історію (*historia brevis*), похвальну промову (*sermo declamatorius*) та гімн (*hymnologion*) на честь віднайдення мощей св. Климента. Перші два Анастасій переклав латинською мовою, третій же не наважився перекладати через складність гармонійного передання його змісту.⁸⁶ Потім Анастасій згадує про твори самого св. Климента, які, однак, не збереглися, та про подію перенесення його мощей до Риму, учасником якої був і Веллетрійський єпископ Гаудеріх.

Як бачимо, подана в листі Анастасія інформація про віднайдення мощей св. Климента проливає світло на багато питань щодо цієї події, які залишилися нез'ясованими при розгляді попередніх джерел. Перш за все йдеться про обставини, за яких відбулося віднайдення мощей. Проте й тут не бракує проблематичних моментів. Одним із таких є питання про джерела, на які опирався Анастасій Бібліотекар при написанні свого листа. У самому тексті документа їх згадано тільки два.

Безпосереднім джерелом для папського легата послужила розповідь єпископа Смирни митрополита Митрофана. Саме від нього Анастасій найбільше довідується про віднайдення мощей. Проте деякі дослідники не мають цілковитої довіри до Митрофанової розповіді.⁸⁷ Адже в листі не знаходимо жодного підтвердження безпосередньої участі митрополита Митрофана у віднайденні мощей св. Климента. Отже, він переказав папському легатові те, що чув або від корсунян, або безпосередньо від учасників події.

Однак лист Анастасія містить багато деталей, які вказують на те, що автор листа мусив користати також з іншого джерела. Вказати йому на це джерело міг митрополит Митрофан. Таку гіпотезу висловив, зокрема, І. Франко. На його думку, Анастасій при написанні свого листа мусив ґрунтуватися щонайменше на трьох джерелах: власній оповіді Кирила-Константина; розповіді митрополита Митрофана; розповіді іншого, ближче нам не знаного чоловіка, у правдомовності якого учений сумнівається.⁸⁸

Протилежну позицію з цього питання займає І. Ягич. Він переконливо стверджує, що всю інформацію про віднайдення Кирилом Філософом

⁸⁶ Лист Анастасія Бібліотекаря 437, 1-2, 27-34.

⁸⁷ До них належать деякі історики Російської Православної Церкви. Це можна пояснити, коли взяти до уваги взаємовідносини між Анастасієм і патріархом Фотієм, який для Російської Православної Церкви залишається однією з найзнаменніших постатей в історії Церкви. Див.: Филаретъ Черниговскій (Гумилевскій). Кирилль и Мефодий – Славянские Просветители // Кирилло-Мефодиевский Сборникъ, с. 44-45.

⁸⁸ Див.: І. Франко. Святий Климент у Корсуні, с. 204.

мощей св. Климента, як і інші відомості, Анастасій почерпнув з усної розповіді митрополита Митрофана, який добре знав і саму подію віднайдення мощей, і твори Кирила Філософа, написані з цієї нагоди.⁸⁹

Проте, крім безпосередньої розповіді Митрофана, Анастасій згадує і про інше джерело, що лягло в основу його листа. Воно опосередковане за характером, оскільки папський легат згадує про нього, посилаючись на розповідь єпископа Смирни. Це так звана *коротка історія (historia brevis)*. Анастасій Бібліотекар згадує про неї двічі, тільки називає по-різному: на початку листа окреслює її словом *storiola*⁹⁰, у кінці ж, включаючи до переліку автентичних творів Кирила Філософа, називає її *brevem historiam*⁹¹.

Намагаючись визначити, про який твір веде мову Анастасій, дослідники звернули увагу на одну й ту саму особливість, притаманну і згаданому раніше *Слову на пренесеніє мощей преславноґо Климента*, і листові Анастасія: автор розповіді, подаючи дуже детальний опис віднайдення мощей св. Климента, представляє себе як безпосереднього учасника цієї події, ба навіть її ініціатора, але уникає при цьому називати своє ім'я.

Знайти відповідь на запитання, хто ж стоїть за цим твором, допоміг Анастасій. Згадуючи про твір Кирила Філософа, котрий називає *короткою історією*, Анастасій стверджує, що його автор навмисно оминув згадування свого імені з огляду на смиренність, якою відзначався. Проводячи в цих місцях паралель між твором *Слова на пренесеніє мощей преславноґо Климента* і листом Анастасія, учені-славісти дійшли майже одностайного висновку, що *короткою історією*, про яку говорить Анастасій, є ніщо інше, як *Слова на пренесеніє мощей преславноґо Климента*, історичською імощею *всѣдоу*.⁹²

1.4. Італійська легенда

Під назвою *Італійська легенда*⁹³ мається на увазі твір, первісним автором якого був знаний кардинал-диякон Іван Іммонід⁹⁴. Саме до нього, як знавця агіографічної літератури, Веллетрійський єпископ Гаудеріх

⁸⁹ Див.: И. Ягичъ. Вновь найденное свидетельство, с. 3-4.

⁹⁰ Див.: *Лист Анастасія Бібліотекаря* 436, 24.

⁹¹ Див.: Там само 436, 30.

⁹² Див.: И. Ягичъ. Вновь найденное свидетельство, с. 12-13; Ю. Трифонов. Две съчинения, с. 159-240.

⁹³ Першим так назвав цей твір у науковій літературі Й. Добровський.: J. Dobrowsky. *Cyrill und Method der Slawen Apostel*. Prague 1823, с. 15. Саме його і вважають творцем назви *Італійська легенда*. Див.: O. Meyvaert, P. Devos. Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la "Légende Italique" résolues grâce à un document inédit // *Analecta Bollandiana* 73 (1955) 375.

⁹⁴ Див.: G. Arnaldi. Giovanni Immonide e la cultura a Roma al tempo di Giovanni VIII // *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano* 68 (1956) 33-90.

звернувся з проханням описати життя св. Климента.⁹⁵ Іммонід радо погодився на пропозицію, просячи лише про допомогу в пошуках необхідних біографічних матеріалів. Як уже згадано вище, Гаудеріх звернувся до Анастасія Бібліотекаря з проханням допомогти відшукати відповідні біографічні джерела грецькою мовою. Знайшовши серед грецьких літературних джерел потрібні матеріали й переклавши їх латинською мовою, Анастасій відіслав ці джерела Гаудеріхові зі супровідним листом.⁹⁶

Коли Іван Іммонід отримав усі необхідні тексти, він розпочав написання задуманого твору, однак через передчасну смерть не закінчив цієї праці. Довелося це робити самому Гаудеріхові, і таким чином *Італійська легенда* отримала вже другого автора. На основі зібраного матеріалу Гаудеріх між 875 і 879 роками скомпонував *Житіє св. Климента*, присвятивши його папі Іванові VIII.⁹⁷

Із супровідного листа, якого Гаудеріх вислав папі разом із *Житієм*, випливає, що твір складався з трьох частин. У першій розповідалося про походження, виховання, навчання та навернення Климента, другу присвячено аналізу його вчення та унікальності його понтифікату на Римському Апостольському престолі. І тільки в третій містилася розповідь про заслання папи Климента, його мученицьку смерть, віднайдення його мощей св. Кирилом та урочисте перенесення реліквій до Риму.⁹⁸

Оригінальна версія твору єпископа Гаудеріха загубилася. До наших днів дійшла тільки копія уривка з третьої частини, що збереглася в Кодексі *Francisci Duchesne* серед творів бенедиктинця Лева Марсіканця, єпископа Остійського та Веллетрійського (1101-1115), який присвоїв текст, назвавши його *Translatio S. Clementis*.⁹⁹ Першу публікацію *Італійської легенди* здійснив знаний болландист Г. Генсхен, помістивши її в *Acta Sanctorum* за березень¹⁰⁰. На сьогодні в науковій літературі серед найпоширеніших і знаних версій *Італійської легенди* є дві – ватиканська XII ст. та празька XIV ст.¹⁰¹

⁹⁵ Іван Іммонід був знаний тим, що написав *Житіє св. Григорія Великого*. Див.: С. Amati. *La nazionalità di S. Clemente I*, с. 114.

⁹⁶ Див.: *Лист Анастасія Бібліотекаря*, 436, 8-19.

⁹⁷ Див.: Praefatio Gauderici Veliterni Episcopi ad sanctissimum papam Ioannem VIII // *Bibliotheca Casiniensis*, т. IV: *Codice 234*.

⁹⁸ Див.: С. Amati. *La nazionalità di S. Clemente I*, с. 115.

⁹⁹ Див.: O. Meyvaert, P. Devos. *Autour de Léon d'Ostie et sa Translatio S. Clementis (Légende italique des SS. Cyrille et Méthode)* // *Analecta Bollandiana* 74 (1956) 189-240; S. Sakač. *Novissima de "Legenda Italica" et de episcopatu S. Constantini-Cyrylli* // *Orientalia Christiana Periodica* 22 (1956) 198-213. Твором Лева Остійського пізніше скористався Джакомо ді Варазце (Giacomo di Varazze) при написанні так званої *Золотої легенди (Leggenda aurea)*. Див.: І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 207-219.

¹⁰⁰ *Acta Sanctorum Martii*, т. 2 / ред. G. Henschenio, D. Papebrochio. Antuerpiae 1668, с. 22-23.

¹⁰¹ Див.: L. Górka. *Wprowadzenie*, с. 17.

Італійська легенда в тій формі, що збереглася, досить невелика за обсягом. У сучасних критичних виданнях її ділять на дванадцять розділів. І хоч легенда містить багато повторень із того, про що розповідають уже проаналізовані нами джерела, не можна не зауважити особливостей, внесених її автором. Пригляньмося до них ближче, зупиняючись лише на тому, що стосується теми віднайдення мощей та пізнішого перенесення їх до Риму. Цій тематиці присвячено розділи II-V, а також IX.

Розповідь розпочинається з опису історичних обставин віднайдення мощей. Було це за правління імператора Михаїла III (842-867), сина Теодора. До Константинополя саме прибули послы від хозарів з проханням допомогти їм у доктринальній полеміці з євреями та сарацинами. Стиль, якого автор легенди вживає для опису цього, яскраво виявляє його типово західне еклезіологічне мислення. Імператор Михаїл постає оборонцем католицької віри й василевсом, якого хозарські послы надзвичайно шанують.¹⁰² Як і в *Житті св. Константина*, в *Італійській легенді* віднайдення мощей св. Климента відбувається в контексті хозарської місії. Її, на веління імператора, очолив Кирило, званий Філософом. Він був людиною надзвичайної культури й походив із Солуня (Тессалонік).¹⁰³ Автор легенди не згадує про те, чи пошуки мощей належали до цілей місії, але наголошує, що їх віднайдення було волею самого Бога, який хотів об'явити своїм вірним великий скарб. Кирило Філософ виступає тут зряддям в руках Божих.¹⁰⁴

Далі йде опис самих пошуків. Він мало чим різниться від того, що знаходимо в *Корсунській легенді*, *Листі Анастасія Бібліотекаря* та *Житті Кирила-Константина*. Останній твір вжито, зокрема, щоб порівняти високий рівень розвитку культу св. Климента в Херсонесі на перших порах після його мученицької смерті з поступовим занепадом цього культу, свідком чого став Кирило Філософ.¹⁰⁵

У тексті легенди фігурують ті ж імена, що й у попередніх джерелах: до пошуку активно долучаються єпископ Георгій, митрополит Херсонеса, і Никифор, правитель міста. Особливістю ж *Італійської легенди* є те, що початок пошуків мощей її автор датує 30-м грудня, а не 30-м січня, як попередні джерела.¹⁰⁶

¹⁰² «Tunc temporis ad praefatum Imperatorem Cazarorum legati venerunt, orantes et supplicantes ut dignaretur mittere ad illos aliquem eruditum virum, qui eos fidem catholicam veraciter edoceret» (*Італійська легенда*, розд. I).

¹⁰³ Див.: Там само.

¹⁰⁴ «Interea, Deo inspirante, qui iam iamque tantum tamque pretiosum thesaurum corporis videlicet S. Clementis fidelibus suis rivelare decreverat» (*Італійська легенда*, розд. II).

¹⁰⁵ Див.: Там само.

¹⁰⁶ «Quadam autem die, quae in III Kalendarium Ianuariarum inscribitur, tranquillo mari navem ingressi, Christo duce iter arripiunt, praedictus videlicet Philosophus cum Episcopo et Venerabili Clero, nec non cum nonnullis de populo» (*Італійська легенда*, розд. III).

Помітно також, що в *Італійській легенді* головну роль у пошуку та віднайденні мощей св. Климента відведено Кирилові Філософу. Про це свідчить хоча б той факт, що при поверненні до міста з віднайденими мощами мученика їх несе над головою саме Кирило, а не місцевий єпископ, як це мало би бути згідно з єрархічним порядком. У тексті легенди наголошено й на тому, що весь процес пошуків і віднайдення реліквій Климента Римського супроводжувався співом псалмів та гимнів. Основним доказом ідентичності віднайдених мощей для автора *Італійської легенди*, як і для автора *Корсунської легенди*, є якір, що став символом знаряддя мученицької смерті Римського єпископа.¹⁰⁷

У тексті *Італійської легенди* можна легко знайти підтвердження того, що її автор не був безпосереднім свідком події, яку описує, а радше буде свою оповідь, базуючись на існуючих джерелах. Одним із яскравих прикладів є фрагмент твору, де автор шукає відповідних слів, щоб передати радість, якою були охоплені присутні, коли віднайшли мощі св. Климента, і стверджує, що цю радість неможливо описати, – її можна собі тільки *уявити*.¹⁰⁸

Найбільшою проблемою, з якою зіткнулися вчені при дослідженні тексту *Італійської легенди*, було питання джерел, на які міг опертися автор при її написанні. Треба зауважити, що погляди дослідників стосовно цього поступово змінювалися. Згадуваний вище Й. Фрідріх, а за ним і Ч. Амати вважали *Італійську легенду* одним із першорядних інформаційних джерел про віднайдення мощей св. Климента. На їхнє переконання, саме вона послужила джерелом для слов'янських легенд, а в жодному разі не навпаки. Й. Фрідріх і Ч. Амати стверджували, що Гаудеріх Веллетрійський при написанні свого твору використовував інформацію, яку отримав від Анастасія Бібліотекаря. Оскільки Лев Остійський присвоїв третю частину праці Гаудеріха, оригінал якої було втрачено, дослідники погоджувалися з тим, що твір унаслідок переписання міг бути частково змодифікований, однак вважали, що це не зачіпало самої суті змісту *Італійської легенди*.¹⁰⁹

Інших поглядів дотримувалися слов'янські вчені, такі як О. Вікторов, О. Бодянський, І. Франко. Вони вважали, що автор *Італійської легенди* мусив користати зі слов'янських джерел, оскільки описує подію віднайдення

¹⁰⁷ «Ipsemet sanctus vir super proprium caput sanctarum Reliquiarum locum levans, ad navem cum ingenti universorum subsequentium tripudio detulit, ac deinde Gloriam Metropolim cum hymnis et laudibus maximis transportavit» (*Італійська легенда*, розд. V).

¹⁰⁸ «Ad quod spectaculum, omnibus immensa consolatione repletis, magisque ac amplius sine aliqua iam excitatione terram certim eruderantibus, sanctum quoque caput ipsius consequenter apparuit» (*Італійська легенда*, розд. IV).

¹⁰⁹ Див.: J. Friedrich. *Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius*, с. 398-400; C. Amati. *Due importanti documenti*, с. 116-117.

мощей св. Климента дуже детально. Подати такий докладний опис міг тільки безпосередній свідок та учасник події, а Гаудеріх Веллетрійський чи Лев Остійський до їх числа, очевидно, не належали.¹¹⁰

Розв'язати проблему джерел, з яких міг черпати інформацію автор *Італійської легенди*, допомогли пошуки П. Девоса та О. Мейверта, вони вважають результати своїх досліджень переконливими й остаточними. Отож, завдяки виявленим ними листам Лева Остійського, дослідникам вдалося довести, що Гаудеріх у своїй праці базувався на трьох джерелах¹¹¹, і це – *Слов'янське житіє св. Кирила*, *Лист Анастасія Бібліотекаря*, а також *historia brevis*, яку ототожнюють із твором *Glókw na přenesení moce*¹¹² преслávнаго Климента. Дослідники переконливо довели, що слов'янські джерела в переказі інформації про віднайдення мощей св. Климента відіграють, поряд із листом Анастасія, вагомую роль.¹¹²

2. Віднайдення мощей св. Климента за історично-археологічними джерелами

Інформація про віднайдення мощей св. Климента папи, яку передає кирило-методіївська літературна спадщина, завжди була спокусою не тільки для філологів, а й для археологів. Опираючись на літературні джерела, вони намагалися локалізувати місце, де відбулася ця подія. Для яснішого та ширшого розуміння предмету нашого дослідження варто й нам поглянути на плоди їхніх пошуків.

2.1. Місце віднайдення мощей св. Климента згідно з історичними документами

Перш ніж перейти до аналізу документів, що говорять про місце віднайдення Кирилом-Константином мощей св. Климента, треба згадати про два дуже важливі свідчення. Своїм походженням давніші від часу місії Кирила Філософа до хозарів, вони є безпосередніми доказами існування досить розвинутого культу св. Климента в Херсонесі.

¹¹⁰ Див.: А. Викторовъ. Кирилъ и Методий, с. 405-411; И. Ягичъ. Вновь найденное свидетельство, с. 17-44; І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 236-249.

¹¹¹ Лев Остійський, говорячи про джерела, на які єпископ Гаудеріх покликався у своїй трилогії про життя св. Климента, в одному з листів пише: «Inde praeterea ... qualiter et quo tempore quave occasione sive a quibus personis huius pretiosi martyris sit corpus inventum atque ad sedem suam, id est romanam ecclesiam, sit revectum, ...sicut partim ex Slavorum litteris, partim vero ex relatione inventoris eiusdem corporis ... latiniori atque comptiori aliquantum stilo composui» (O. Meyvaert, P. Devos. *Trois énigmes*, с. 432).

¹¹² Див.: O. Meyvaert, P. Devos. *Trois énigmes*, с. 432.

Перше з них – фрагмент твору диякона-паломника Теодосія Африканського *De situ Terrae Sanctae*, що походить із VI ст.¹¹³ Подаючи опис Єрусалима, автор без жодного логічного зв'язку переходить до досить короткого, проте важливого для нас опису Херсонеса,¹¹⁴ стверджуючи, що в Херсонесі було замучено св. Климента Римського. Мощі святого, за словами Теодосія, складено в гробниці, що стоїть на острові, який віддалений від мурів міста на шість миль. Теодосій розповідає також, що навколишні мешканці дуже почитають св. Климента. У день смерти мученика до гробниці прибувають священники з народом, щоб помолитися біля мощей і служити протягом восьми днів святі Літургії. У той час на гробі святого діються різні чуда.

Друге свідчення належить Григорієві Турському. У творі *Liber in gloria martyrum* він також розповідає про св. Климента папу, замученого за віру в Херсонесі, та про почитання його мощей.¹¹⁵ Свідчення Григорія майже ідентичне з тим, яке подає Теодосій Африканський. Відмінність тільки в тому, що, за словами Григорія, острів, на якому покояться мощі мученика, розташований не в шести, а в трьох милях від міських мурів. У кожному разі, обидва автори, що жили до того, як Кирило Філософ віднайшов мощі св. Климента, були свідками живого розвитку культу цього святого в Херсонесі, і вказали, що основу культу становили мощі мученика.

Проте нас найбільше цікавить, звідки ж Кирило почерпнув інформацію про культ Климента Римського в Херсонесі, а ще більше – про місце його поховання. З листа Анастасія випливає, що Кирило Філософ, прибувши до Херсонеса, не застав там нічого з того, про що чув і читав у давніх книгах. На думку дослідників, інформаційним джерелом для Кирила була, правдоподібно, давня легенда про мучеництво св. Климента в Херсонесі

¹¹³ Див.: Theodosius Africanus. *Itinera Hierosolymitana saeculi IV-VIII* / Recensuit et commentario critico instruxit P. Geyer // *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, т. 39. Leipzig 1898, с. 143.

¹¹⁴ З огляду на важливість цього опису як свідчення про існування культу св. Климента в Херсонесі до приходу туди св. Кирила Філософа, здається слушним зацітувати його: «Civitas Chersona quae est ad mare Pontum; ibi dominus Clemens martyrizatus est. In mari † memoriam eius cum corpus missum est. Cui domno Clementi anchora ad collum legata est, et modo in natale eius omnes barcas ascendunt populus et sacerdotes, et dum ibi venerint, maris desiccatur milia VI, et ubi ipsa arca est, tenduntur super se papiliones et ponitur altari et per octo dies ibi missas celebrantur et multa mirabilia ibi Dominus facit. Ibi daemonia excluduntur. Si quis vero de vexaticis ad ipsam anchoram attingere potuerit et eam tetigerit, statim liberatur» (Там само).

¹¹⁵ «Clemens martyr, ut in passione eius legitur, anchora collo eius suspensa, in mari praecipitatus est. Nunc autem in die solemnitatis eius recedit mare per tria milia; siccumque gradientibus iter praebens usque ad sepulchrum martyris pervenitur. Ibiqve vota reddentes, orantes populi, regrediuntur ad litus» (Gregorius Turonensis. *Liber in gloria martyrum*, с. 510).

Passio Sancti Clementis, що існувала також у грецькій версії під назвою Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Κλήμεντος πάπα Ῥώμης.¹¹⁶

Автор цієї легенди розповідає про мученицьку смерть папи Климента в Херсонесі. Його, згідно з переказом, утопили в морі, прив'язавши до шиї якір. Автор легенди згадує також про місце поховання мученика його учнями – острів, який знаходився недалеко від мурів міста. Цей острів був залитий водою, і тільки раз на рік, у день мученицької смерті св. Климента, вода розступалася, так що народ міг досягнути до мощей святого. Легенда згадує також про церкву, збудовану над гробницею св. Климента самими ангелами.¹¹⁷

У світлі цієї розповіді можна зрозуміти велике здивування Кирила Філософа, коли він, прибувши до Херсонеса, не знайшов нікого, хто бодай пам'ятав би про прощі та гріб мученика. Мешканці міста, відчуваючи постійну загрозу з боку варварів, більшість часу проводили всередині міських мурів, за зачиненими брамами. Регулярні прощі до місця поховання святого припинилися, а тому з часом пішла в забуття і пам'ять про Климента Мученика.

Які подальші кроки міг учинити Кирило-Константин? Згідно з розповіддю автора *Корсунської легенди*, а також за Анастасієвим листом, після даремних пошуків він як до останньої надії вдався до молитви, і Господь через неї відкрив йому місце, де мали бути поховані мощі св. Климента. Цей Божий знак став для Кирила заохотою, стимулом до подальших пошуків. Щоб досягнути поставлену ціль, він, вдавшись до документальних свідчень, узятих зі старих книг, переконав місцевого єпископа Георгія та правителя міста Никифора приєднатися до пошуків мощей.

Для нас найцікавішими є описи подорожі й пошуків мощей Климента, про що автор *Слова на пренесеніє мощей преславно҃го Климента* розповідає дуже детально. Аналізуючи їх, А. Ешер спробував встановити місце віднайдення мощей.¹¹⁸

Увагу вченого привернули два моменти в тексті *Корсунської легенди* – опис *погоди*, що тоді була, і *час*, який знадобився шукачам мощей, аби їх віднайти. Щодо першого Ешер зауважує, що автор легенди кілька разів звертає увагу на труднощі при пошуках: їх спричинювали несприятливі погодні умови, що утруднювали плавання до острова, де, за здогадами

¹¹⁶ PG 2, 617-632. Див.: А. Esser. Wo fand der hl. Konstantin-Kirill, с. 232. Треба зауважити, що окрім грецької версії Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Κλήμεντος πάπα Ῥώμης, існують також латинська і старослов'янські в різних редакціях. Див.: П. Лавровъ. Памятники христiанского Херсонеса, с. 1-24.

¹¹⁷ PG 2, 631.

¹¹⁸ Див.: А. Esser. Wo fand der hl. Konstantin-Kirill, с. 232-235.

шукачів, мали бути моці св. Климента. Опісля, уже на самому острові, дощ і буря дезорієнтували шукачів, так що вони змушені були прохати допомоги в місцевого чоловіка на ім'я Дигіца. Тільки він, добре знаючи ці околиці, міг їх скерувати в подальших пошуках.¹¹⁹

Однак, як виразно наголошує автор *Слѡва на пренесеніє моще^а*, ані Кирило-Константин, ані ті, що прибули з ним, не знали конкретно місця поховання тіла мученика. Саме з такої перспективи стає зрозумілим наказ Кирила Філософа перешукати весь острів. А для підбадьорення тих, що провадили розкопки, він звелів співати торжественні пісні. Перші результати пошуків з'явилися з появою ранішньої зорі: було віднайдено ребро мученика, а згодом і голову.¹²⁰ На підставі цього можна зробити висновок, що моці святого були розпорошені по всьому острову. Це могло вказувати й на те, що місце поховання св. Климента на той час було досить сильно сплюндроване варварами, про що довідуємося з листа Анастасія.

З усього сказаного А. Ешер робить висновок, що острів, де Кирило віднайшов моці папи Климента, мусив бути досить малим і знаходитися досить близько від самого міста. Учений наводить такі три аргументи:

- 1) моці святого вдалося відшукати за дуже короткий час, що було б неможливим, якби територія острова була великою;
- 2) наказ співати торжественні пісні вартувало давати тільки в тому разі, коли площа острова була малою і всі, що провадили пошуки, могли їх чути;
- 3) Кирило мусив розраховувати на швидке закінчення пошуків, тому що запросив до участі в них митрополита й правителя міста.¹²¹

Знайшовши моці св. Климента, Кирило Філософ, правдоподібно, відбудував знищену святиню та відновив гробницю. На це вказують деякі свідчення, що походять із пізнішого часу.

Зокрема, у травні 1253 року біля берегів Криму пропливав, здійснюючи місійну подорож, знаний місіонер Вільгельм де Рубрук. У своїх записах він стверджує, що коло херсонеського узбережжя бачив святиню. Будучи знайомим із *Passio S. Clementis*, він пише, що це, мабуть, та сама святиня, про яку кажуть, що вона збудована ангелами на гробі св. Климента. Щоправда, говорячи про св. Климента, Вільгельм де Рубрук має на увазі не єпископа Риму, третього наступника св. Петра, а одного з найбільш зна-них учнів Кирила і Методія, св. Климента з Анкири.¹²²

¹¹⁹ A. Esser. *Wo fand der hl. Konstantin-Kirill*, с. 234.

¹²⁰ Див.: *Корсунська легенда* V, 3-42.

¹²¹ Див.: A. Esser. *Wo fand der hl. Konstantin-Kirill*, с. 234.

¹²² Див.: Guglielmo De Rubruquis. *Voyage en Tartarie. Recueil des voyage de Bergeron*. Paris 1634, с. 3. Тут наводжу за: A. Esser. *Wo fand der hl. Konstantin-Kirill*, с. 238.

Хоч би там як, Вільгельм де Рубрук є для нас важливим свідком, який підтверджує, що в XIII ст. на одному з островів біля Херсонеса стояла церква, яка була видимим знаком місця, де Кирило Філософ віднайшов мощі св. Климента Римського. Таким чином, ми підійшли до того моменту нашої праці, коли вартувало б локалізувати й назвати місце, де відбулася ця подія. Розв'язати проблему допомогли результати археологічних досліджень, проведених різними вченими й у різний час.

2.2. Археологічні свідчення про місце віднайдення мощей св. Климента

З розвитком археології як окремої науки дехто з дослідників спробував зіставити відомості про мученицьку смерть св. Климента Римського в Херсонесі й віднайдення його мощей Кирилом-Константином, що містяться в історичних джерелах, з археологічними даними. Одним із перших це зробив відомий російський історик та археолог Олександр Львович Бертьє-Делагард, який 1890 року розпочав археологічні дослідження на території Херсонеса. Він опублікував досягнуті результати у своїй фундаментальній праці *Древности Южной России: Раскопки Херсонеса* (1893), частину якої присвячено цьому питанню.¹²³

Перш ніж розпочати розкопки, О. Бертьє-Делагард уважно вивчив усі топографічні дані про місце поховання та віднайдення мощей св. Климента, які можна було знайти в різних історичних джерелах. Серед багатьох історичних свідчень особливу увагу дослідника привернули два: розповідь мандрівника Петера Симона Палласа та опис розкопок, проведених князем В. І. Барятинським.

Паллас побував у Херсонесі наприкінці XVIII ст. і залишив досить цікавий для нашої теми опис місцевості.¹²⁴ У ньому мандрівник згадує про один маленький півострів коло бухти, званої Козацькою, у районі Інкермана, навпроти Алексіяногового Хутора. Особливість цього, говорячи

¹²³ Див.: А. Л. Бертьер-Делагардъ. *Древности Южной России: Раскопки Херсонеса // Материалы по археологии России*, № 12 / Императорская Академия Наук. Санкт-Петербургъ 1893, с. 55-64; див. також: його ж. Останки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, № 14. Одесса 1886, с. 210-221. Тут слід згадати й іншого відомого дослідника-археолога, К. Косцюшко-Валюжинича, який майже одночасно з Бертьє-Делагардом, а точніше з 1888 р., вів археологічні дослідження території Херсонеса. Проте остаточні дані своїх досліджень він опублікував щойно в 1904 р. Див.: К. К. Косцюшко-Валюжинич. Извещение из отчёта о раскопках в Херсонесе в 1902 г. // *Известия Императорской Археологической Комиссии*, № 9. Москва 1904, с. 1-62.

¹²⁴ Див.: P. S. Pallas. *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des russischen Reiches in den Jahren 1793 und 1794*, т. 2. Leipzig 1803, с. 60.

термінологією Палласа, острівка полягає в тому, що він з'єднаний із сушею болотистим перешийком. Мандрівник спостеріг, що морські хвилі часто заливають цей острівок, особливо під час сильного вітру. Він також згадує про руїни якоїсь будівлі-укріплення на тому острівку. За його гіпотезою, вона могла виконувати функцію оборонного муру старого Херсонеса. Паллас навіть накреслив схему будівлі, подаючи при цьому її точні виміри, проте для нас найцікавішим моментом опису є розповідь про дві розриті гробниці, які мандрівник знайшов поблизу руїн укріплення. Він не береться відповідати на запитання, кому могли належати ці гробниці, обмежуючись ствердженням самого факту їх існування.¹²⁵

Берт'є-Делагард зацікавився дослідженнями князя В. І. Бяратинського через те, що в 1845 році князь провадив розкопки в південно-східній частині того самого острова поблизу Козацької бухти. Під час робіт на острові було знайдено фундаменти дев'ятьох кімнат і маленької церкви з напівкруглим вівтарем. У першій з кімнат Бяратинський виявив кам'яну плиту з вирізьбленим по обидва боки хрестом. Під плитою було знайдено також чотири мідні монети із зображенням якоря, що були в обігу за часів візантійського імператора Романа (960-963).¹²⁶

Розпочинаючи свої археологічні пошуки, Берт'є-Делагард звернув увагу на один з острівців біля Козацької бухти, який здавався йому майже штучно створеним. На ньому археолог знайшов руїни групи невеликих споруд, які оточували внутрішній дворик, та руїни маленької церкви хрестовидної форми. Церква, за описом дослідника, мала два яруси. Нижній був свого роду криптою, там знаходилося кілька бічних кімнат з гробницями всередині; вузький прохід вів до більшої, основної погребальниці. Ця основна гробниця містилася прямо під головним престолом церкви. Така конструкція будівлі, на думку археолога, мусила бути спричинена особливими обставинами. Тут, на його переконання, мав бути похований святий, якого найбільше почитали в цій місцевості. Зіставляючи результати археологічних пошуків з історичними свідченнями, дослідник дійшов висновку, що знайдене ним місце є якраз тим, де було поховано, а пізніше віднайдено мощі св. Климента.¹²⁷

Берт'є-Делагард знайшов також археологічне підтвердження деяких свідчень легенди *Passio S. Clementis*. Спостерігаючи за метеорологічними змінами на острові, вчений з'ясував причину, чому було побудовано другий ярус церкви: перший ярус і дворик часто заливало водою. Цей факт частково пояснює розповідь згаданої легенди про підводну церкву,

¹²⁵ P. S. Pallas. *Bemerkungen auf einer Reise*, с. 60.

¹²⁶ Див.: А. Л. Берт'єр-Делагардъ. *Древности*, с. 190.

¹²⁷ Див.: Там само, с. 57-59.

збудовану ангелами. Однак учений не виключає і того, що сама могила св. Климента могла опинитися тут у пізніший період, саме під впливом легенди.¹²⁸ Стосовно ж цілісності структури будівель, віднайдених під час розкопок на острові, О. Бертъе-Делагард схиляється до думки, що тут мусив існувати монастир, члени спільноти якого мали опікуватися храмом і мощами.¹²⁹

Припущення О. Л. Бертъе-Делагарда підтвердили його послідовники, зокрема Н. П. Кондаков¹³⁰ та Д. В. Айналов¹³¹. Останній у своїй фундаментальній праці на цю тему *Меморії св. Климента и св. Мартина в Херсонесе* досить переконливо висловлюється за ототожнення острівка з місцем поховання св. Климента:

Едва ли можно сомневаться в томъ, что въ остаткахъ сооружений островка Казачьей бухты мы имеемъ пам'ятникъ или меморию св. Климента съ жилыми постройками для хранителей ея.¹³²

Щоправда, стосовно призначення церкви й приміщень, які її оточують, Д. Айналов стоїть на протилежних, ніж О. Бертъе-Делагард, позиціях. Він переконаний, що монастир у його класичній формі, – тобто такий, де жила спільнота монахів на чолі з ігуменом, – на цьому місці ніколи не міг існувати. Якщо ж навіть принустити, що церква та приміщення були монастирського типу, то вони неодмінно мусили залежати від монастиря св. Юрія, який стоїть по сусідству.¹³³ Однак у списку монастирів і церков, укладеному митрополитом Ігнатіосом після виселення греків із Криму в 1778 році, згадано лише монастир св. Юрія. Про якийсь інший монастир, що був би залежний від нього, у списку нічого не сказано. Звичайно, це зовсім не означає, що такий монастир не існував. На думку деяких дослідників, він міг не ввійти до списку тільки тому, що або не був офіційно приписаний до жодної місцевості, або ж митрополит Ігнатіос просто забув про нього.¹³⁴

Після досліджень О. Бертъе-Делагарда, Н. Кондакова та Д. Айналлова згадка про острів біля Козацької бухти з'являється щойно 1948 року, у радянській археологічній літературі. Наукова праця дослідника-археолога Г. Д. Белова про Херсонес Таврійський¹³⁵ є плодом теоретичного

¹²⁸ Див.: Там само, с. 63.

¹²⁹ Див.: Там само, с. 60.

¹³⁰ Див.: Н. П. Кондаковъ. *Археологическое путешествие по Сирии и Палестине*. Санкт-Петербургъ 1904, с. 13.

¹³¹ Див.: Д. В. Айналовъ. *Меморії св. Климента и св. Мартина в Херсонесе* [=Труды Императорского Московского Археологического Общества, т. 25]. Санкт-Петербургъ 1913.

¹³² Там само, с. 76.

¹³³ Див.: Там само, с. 70.

¹³⁴ Див.: А. Esser. *Wo fand der hl. Konstantin-Kirill*, с. 239.

¹³⁵ Див.: Г. Д. Белов. *Херсонес Таврический*. Ленинград 1948.

опрацювання знахідок, виявлених ученим під час розкопок, що були проведені під його керівництвом у Херсонесі в 1935-1936 роках.¹³⁶ Белов знає про острівець біля Козацької бухти й залишки монастиря, які свого часу бачив Бертъе-Делагард. Ученому також добре відоме свідчення Вільгельма де Рубрука, яке ми згадували раніше.¹³⁷ Однак, ведучи свої розкопки, Белов не побачив залишків монастиря. Проте вчений не відкидає можливості його існування, оскільки острів, коли Белов його побачив, був дуже поруйнований морськими хвилями.¹³⁸ А це ще раз підтвердило факт, про який згадують історичні джерела: місце, де спочивали мощі св. Климента, дуже часто заливало водою.

Останніми десятиліттями до проблеми місця захоронення мощей св. Климента звернулися українські вчені – у контексті аналітичного розгляду однієї з найдавніших пам'яток літератури Київської Русі *Літопису Руського за Іпатським списком*, чи, інакше кажучи, *Повісти временних літ*. Саме звідти довідуємося, що князь Володимир Великий з військового походу на Корсунь привіз зі собою голову св. Климента папи, яку св. Кирило не забрав зі собою до Риму, а залишив для корсунян як найціннішу реліквію.¹³⁹ У 996 році, коли в Києві з веління князя Володимира було збудовано церкву на честь Пресвятої Богородиці, звану Десятинною, саме в ній поставили мощі св. Климента для особливого їх почитання. З огляду на це саму Десятинну церкву в народі нерідко називали церквою св. Климента. Біля мощей папи Климента було складено також мощі св. Фива, його учня, привезені тоді ж князем Володимиром із Корсуня.¹⁴⁰ Очевидно, що автентичність тих мощей викликає в дослідників великі сумніви, однак це жодним чином не применшує величезної ролі, яку св. Климент відіграв в історії Київської Русі. За словами І. Франка, був такий час, що київські князі готові були проголосити його національним святом.¹⁴¹

Після Володимира Великого згадка про мощі папи Климента з'являється вже за правління іншого київського князя, Ярослава Мудрого. За однією з французьких легенд, він із гордістю показував голову св. Климента й тіло його учня св. Фива послам французького короля Генріха I, які приїжджали до Києва сватати дочку Ярослава Анну. При цьому князь

¹³⁶ Див.: Г. Д. Белов. *Отчёт о раскопках в Херсонесе за 1935-1936 гг.* / Государственный Херсонесский Историко-Археологический Музей. Крым 1938.

¹³⁷ Див.: Г. Д. Белов. *Херсонес Таврический*, с. 36.

¹³⁸ Див.: Там само, с. 39.

¹³⁹ Див.: *Літопис Руський за Іпатським списком* / перекл. Л. Махновець. Київ 1989, с. 65.

¹⁴⁰ Див.: Там само.

¹⁴¹ Див.: І. Франко. *Святий Климент у Корсуні*, с. 7.

розповідав їм історію того, як мощі цих святих опинилися в Києві.¹⁴² Окрім цього, за Ярослава Мудрого в столиці Русі Києві щорічно 30 січня святкували віднайдення та перенесення в Херсонес мощей св. Климента. Про це свідчить літургійний календар, який міститься в найдавнішому старослов'янському Євангелії, званому Остромировим (1056-1057)¹⁴³.

Намагаючись дослідити обставини перевезення мощей св. Климента до Києва, український учений В. Пучко висунув гіпотезу про те, що саркофаг князя Ярослава Мудрого, який тепер стоїть у київському соборі Святої Софії, був саме тим, у якому голову св. Климента привезли до столиці Київської Русі.¹⁴⁴ Проте не всі дослідники готові погодитися з таким твердженням.¹⁴⁵

Що ж стосується подальших археологічних досліджень Херсонеса та його околиць, то вони тривають. Однак поки що отримані результати не пролили більше світла на проблему місця поховання св. Климента та пізнішого віднайдення мощей Кирилом Філософом.¹⁴⁶

* * *

Постать св. Климента Римського унікальна для Христової Церкви в Україні. Першою причиною, з якої св. Климент Римський займає особливе місце в історії Церкви в Україні, є те, що його місійна діяльність на теперішніх землях України вказує: історію християнства на землях Київської Русі не можна розпочинати з 988 року, хоч, безумовно, ця дата залишається особливою, знаменуючи початок християнізації Київської Русі вже на державному рівні. Постать Климента Римського є ланкою, яка безпосередньо пов'язує Київську Церкву з апостольськими часами й тому спонукує нас змінити своє еклезіологічне мислення.

¹⁴² Див.: Ю. Бегунов. Русское Слово о чуде Климента Римского и кирилломефодиевская традиция // *Slavia* 43 (1974) 26-47; його ж. Св. Климент Римский в славянской традиции: некоторые итоги и перспективы исследования // *Византиноведение* 4 (2005) 1-61; О. В. Пладкова. Св. Климент Римский – креститель Руси? // *Древняя Русь и Запад: Научная конференция: Книга резюме*. Москва 1996, с. 37-39; А. Ю. Карпов. «Слово на обновление Десятинной церкви» по списку М. А. Оболенского // *Архив русской истории* 1 (1992) 86-11.

¹⁴³ *Остромирово Евангелие 1056-1057 г. Съ приложением греческаго текста евангелии и грамматическими объяснениями* / изд. А. Х. Востокова. Санкт-Петербург 1843.

¹⁴⁴ Див.: В. Г. Пучко. Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого // *Byzantinobulgarica* 8 (София 1986) 301-310.

¹⁴⁵ Див.: E. Jastrzębowska. Der Sarkophag des Jaroslav in Kiev // *Akten des Symposiums "Frühchristliche Sarkophage"*, Marburg 30.06-4.07.1999. Mainz 2002, с. 129-135; E. Jastrzębowska. Il culto di S. Clemente a Chersoneso alla luce della ricerca archeologica // *Studi su S. Clemente Romano: Atti degli Incontri di Roma, 29 marzo e 22 novembre 2001* / ред. Ph. Luisier, S.J. [=Orientalia Christiana Analecta, 268]. Roma 2003, с. 127-137.

¹⁴⁶ Про останні проекти щодо розкопок, які ведуться й вестимуться на території Херсонеса, див. інтернет-сайт <<http://www.chersonesos.org>> (поки що він на стадії розробки).

Друга причина, як уже згадано на початку, полягає в тому, що ця постать є немовби мостом, який єднає Церкву в Україні з Римським Апостольським престолом. На цьому особливо наголошував патріарх Йосиф Сліпий, який у своїй монументальній праці *Історія Вселенської Церкви в Україні* пише:

Це почитання [св. Климента Римського – Ю. Б.] зв'язувало теж очевидячки стару Русь з Римом і Вселенською Церквою та робило цю думку популярною і в широких колах.¹⁴⁷

Отож вивчення всього, що пов'язане з особою св. Климента Римського, особливо важливе сьогодні для спадкоємців Київської Митрополії, які шукають різних можливостей повернутися до єдності Христової Церкви в Україні, що була за часів Київської Руси.

Yustyn Boyko

THE DISCOVERY OF ST CLEMENT'S RELICS IN THE LIGHT OF ARCHEOLOGICAL EVIDENCE AND LITERARY SOURCES OF THE CYRILLO-METHODIAN ERA

The article analyses a number of literary and historical-archeological sources relating to the discovery of St Clement's relics in Korsun. The following literary sources were examined: the so-called "Korsun Legend", "Life of Constantine-Cyril", "Letter of Anastasius Bibliothecarius to the Bishop Gaudericus of Velletri", and the so-called "Italian Legend", describing the circumstances surrounding the discovery of St Clement's relics. The author appraises the veracity of claims pertaining to the sources, determines the authenticity of authorship of the texts and assesses their interrelationships. The historical texts examined were the Travel Guide by Archdeacon Theodosius "De Situ Terrae Sanctae", "Liber miraculorum in gloria martyrum" by St Gregory of Tours and records of the missionary William of Rubruck. The archeological data presented are based on previous research by A. L. Bertie-Delagard, N. Kondakov, D. Ainalov and G. Belov. All the sources studied point to the importance of the discovery of St Clement's relics for the Ukrainian Church.

¹⁴⁷ Митрополит Йосиф Сліпий. *Історія Вселенської Церкви в Україні*, т. 1: Від апостольських часів до князювання св. княгині Ольги (1-Х століття) [Архів Служби Безпеки України, № 63258] // *Opera omnia Iosephi (Slipyj-Kobernyckyj-Dyckovskyj) Patriarchae et Cardinalis*, т. XVI, част. 1. Рим 2001, с. 14.